

ERYTHEIA

REVISTA DE ESTUDIOS BIZANTINOS Y NEOGRIEGOS

35 - 2014

HOMENAJE A EL GRECO
EN EL IV CENTENARIO DE SU MUERTE
(1614-2014)

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ε'πίτιδος

SEPARATA

ÍNDICE

<i>Dossier</i> El Greco: «Raíces bizantinas y modernidad occidental en Doménikos Theotocópoulos»	
P. BÁDENAS DE LA PEÑA, El Renacimiento en el Egeo: la Creta de Venecia .	11
M. CORTÉS ARRESE, Las raíces bizantizas de El Greco	31
G. VESPIGNANI, Griegos en Italia: de la caída de Constantinopla a El Greco (mitad siglo XV-mitad siglo XVI)	59
J. M. FLORISTÁN, La diáspora griega del Renacimiento en los territorios de la Monarquía Española: el caso de El Greco en Toledo	87
F. MARÍAS, Cuestionando un mito en Candía y Toledo: leyendo documentos y escritos de El Greco	121
* * *	
M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Αγιολογική και λαϊκή παράδοση των στρατιωτικών αγίων της Σάμου Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος (Δ΄ αι.)	155
D. SAKEL, Fragmentos de la <i>Crónica</i> de Jorge el Monje en Lesbos	167
Ó. PRIETO DOMÍNGUEZ, Magia y herejía en el patriarcado: el caso de Juan VII el Gramático	171
M. CABALLERO GONZÁLEZ, La interpretación climática del mito de Atamante en las obras de la emperatriz Eudocia y del copista Apostolio	209
E. BASDRA, Institutions in transition: The evolution of the law during the “long” 15 th century	235
P. BÁDENAS DE LA PEÑA-A. L. ENCINAS MORAL, Anónimo ruso sobre el viaje de Isidoro de Kíev al Concilio de Florencia	251
M. GONZÁLEZ RINCÓN, A Reading of Bergadis’ <i>Apokopos</i> : Its Boccaccian Models and Purgatory Theology	301
M. Á. EXTREMERA, Surviving the Fall: Greek Elites under Ottoman Rule in the Prephanariot Period (1453-1711)	381
G. MARÍN CASAL, Vikendios Damodós: precursor del griego vernáculo filológico y científico	411
M. GARCÍA-AMORÓS, Η Μικρά Ασία με το βλέμμα της Ιωάννας Σεφεριάδη (1919-1921): σελίδες από την αλληλογραφία της με τον Γιώργο Σεφέρη	459

Recibido: 06.06.2013

Aceptado: 05.12.2013

Αγιολογική και λαϊκή παράδοση των στρατιωτικών αγίων της Σάμου Γρηγορίου, Θεόδωρου και Λέοντος (Δ' αι.)

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
mvarv@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Μια προσπάθεια κριτικής ανάγνωσης αγιολογικών πηγών γίνεται στην μελέτη αυτή, σχετικά με τρεις αγίους του 4ου αιώνα, των χρόνων της βασιλείας του Κωνσταντίου, γιου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, τους στρατιωτικούς αγίους Γρηγόριο, Θεόδωρο και Λέοντα. Τα συμπεράσματα της μελέτης στηρίζουν την σχέση των τριών στρατιωτικών αγίων του 4ου αιώνα αρχικά με τη Σάμο και στη συνέχεια και με την Κεφαλληνία.

ΛΕΞΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Σάμος, άγιοι, Γρηγόριος, Θεόδωρος, Λέων, Κεφαλληνία.

ABSTRACT: An effort of critical reading of saints' biography done in this study, about three saints of the 4th century, the years of the reign of Constantius, son of Constantine the Great, Gregory the military saints, Theodore and Leo. The findings support the relationship of the three military saints of the 4th century, initially with Samos and then on to Cephalonia.

KEY WORDS: Samos, saints, Gregory, Theodore, Leo, Cephalonia.

Όπως είναι γνωστό¹ τα συναξάρια των αγίων δεν είναι ιστορικά κείμενα, δεν αποσκοπούν στην μετάδοση ιστορικών πληροφοριών, αν και αποτελούν ιστορικές πηγές, γι' αυτό και η μελέτη τους απαιτεί πάντοτε ιδιαίτερη προσοχή. Από την άποψη αυτή, οι πληροφορίες τους ελέγχονται και απαιτούν διασταύρωση και

¹ Βλ. Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ, *Άγιοι οι φίλοι του Θεού. Εισαγωγή στην αγιολογία της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1995, σ. 167-202, με τη σχετική βιβλιογραφία. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, *Αγιολογία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 30-32.

επαλήθευση, πριν χρησιμοποιηθούν ως μαρτυρίες για την εποχή που γράφτηκαν ή για την εποχή στην οποία αναφέρονται. Μια προσπάθεια τέτοιας κριτικής ανάγνωσης γίνεται, σε όσα ακολουθούν, σχετικά με τρεις ελάσσονες αγίους του Δ' αιώνα, των χρόνων της βασιλείας του Κωνσταντίου, γιού του Μεγάλου Κωνσταντίνου, τους στρατιωτικούς αγίους Γρηγόριο, Θεόδωρο και Λέοντα.

Η πρώτη πηγή μας για τους αγίους αυτούς είναι το συναξάρι τους, γραμμένο στα λατινικά από τον δομινικανό μοναχό Petrus Calotius (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου} αιώνα), και δημοσιευμένο στη σειρά *Acta Sanctorum* των Βολλανδιστών, στον μήνα Αύγουστο², το 1743. Επίσης, με τους ίδιους αγίους ασχολήθηκε ο Petrus de Natalibus, στο έργο του για την χριστιανική αγιολογία, το δημοσιευμένο στη Βενετία στα 1516³. Τέλος, αναφορές σε αυτούς γίνονται σε διάφορα αγιολογικά συγγράμματα, ιδίως της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας⁴. Έτσι, μνημονεύονται στις *Additiones Usuardinae*, που εκδόθηκαν στην Κολωνία το 1515, στα μαρτυρολόγια του Witford (1526) και του Francesco Maurolycus (1568), στον κατάλογο αγίων του Rhipippus Ferrarius και στον Petrus Equilinus. Από τα *Acta Sanctorum* επίσης το συναξάρι αναδημοσιεύθηκε στα έργα των Fl. Corner (1749)⁵ και G. Cappelletti (1855)⁶ για την ιστορία της εκκλησίας της Βενετίας, αλλά και αργότερα σε μελέτη του γράφοντος (1998), γύρω από την σαμιακή αγιολογία⁷. Απομένουν ωστόσο ορισμένα κρίσιμα σημεία γύρω από τις λεπτομέρειες του βίου και της κοιμήσεως των αγίων αυτών, τα οποία και πρέπει να διευκρινιστούν. Κι αυτό επειδή υπάρχουν οι λεγόμενοι αγιολογικοί μύθοι, οι οποίοι, όπως επισημαίνει ο Hippolyte Delehaye⁸, διαπιστώνονται σε διάφορα συναξάρια, ακριβώς όπως οι παραμυθιακοί τύποι υπάρχουν, μόνοι τους ή συνδυασμένοι, σε παραμύθια και κείμενα του έντεχνου λαϊκού λόγου διαφόρων λαών.

² *Acta Sanctorum Augusti* 3, Antwerpen 1743, σ. 768-773. Από εκεί, το κείμενο αναδημοσιεύεται στον Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, «Συμβολή στη μελέτη της σαμιακής αγιολογίας», *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), σ. 258-262 [= Ο ΙΔΙΟΣ, *Σαμιακά λαογραφικά και εκκλησιαστικά σύμμικτα* 2, Αθήνα 2002, σ. 616-620].

³ Petrus de Natalibus, *Catalogus Sanctorum gestorum eorum ex diversis voluminibus collectus*, Venetiis 1516, σ. 309, κεφ. CVIII.

⁴ Αναλυτικές αναφορές βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Λαογραφικά Μελετήματα της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα 2010, σ. 235 κ.εξ.

⁵ Fl. CORNER, *Ecclesiae Venetae (et Torcellanae)*... II, Venetiis 1749, σ. 327-328.

⁶ G. CAPPELLETI, *Storia della Chiesa di Venezia* 4, Venezia 1855, σ. 140-145.

⁷ Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, ό.π., σ. 261-263.

⁸ H. DELEHAYE, *Les legends hagiographiques*, Bruxelles 1955 (ε' έκδοση), σ. 10-15. Πρβλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη σπουδή των αγιολογικών κειμένων*, Ρέθυμνο 1985, σ. 10.

Ι. Το πρώτο μεγάλο ζήτημα συνδέεται με τον τόπο της κοιμήσεως των αγίων. Το συναξαριακό κείμενο αναφέρεται στη Σάμο. Ο Βολλανδιστής όμως που σχολιάζει προκαταρκτικά το κείμενο, προβληματίζεται ανάμεσα στα τρία νησιά που φέρουν –σε αρχαίες και ελληνιστικές πηγές– το όνομα αυτό, δηλαδή τη Σάμο, τη Σαμοθράκη και την Κεφαλληνία. Απορρίπτοντας τη Σαμοθράκη, προβληματίζεται ανάμεσα στα άλλα δύο νησιά και καταλήγει στην Κεφαλληνία. Άρα, η ταύτιση της Σάμου του συναξαρίου με την Κεφαλληνία δεν οφείλεται στο ίδιο το κείμενο, αλλά στον Βολλανδιστή σχολιαστή του.

Το κυριότερο επιχείρημα για την ταύτιση αυτή δεν είναι η αναφορά σε ορισμένες από τις πηγές μας της Κεφαλληνίας και ως Σάμου⁹, αλλά μία τοπογραφική πληροφορία του ίδιου του συναξαρίου, το οποίο αναφέρει ότι απέναντι από την κοιλάδα Samus, στο νησί όπου οι άγιοι κοιμήθηκαν, βρίσκεται το νησί Thous, όπου υπάρχει η κοιλάδα των Compatres. Ο Βολλανδιστής εκδότης του κειμένου, χωρίς βεβαίως να έχει γνώση του τόπου από αυτοψία, αλλά βασιζόμενος στις πηγές που είχε στη διάθεσή του, ταυτίζει την Thous με τη νήσο Thoaë, δηλαδή την Ιθάκη, και την κοιλάδα Compatres με το κοντινό στην Κεφαλληνία νησί Volcompare ή Valle di Compari > Vallis Compatrum > Comparum, δηλαδή και πάλι την Ιθάκη. Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι αν οι ταυτίσεις αυτές ανατραπούν, αμφισβητείται ή ανατρέπεται και η ταύτιση της Σάμου του συναξαρίου με την Κεφαλληνία. Αν πάλι διαπιστωθεί ότι οι γεωγραφικές αυτές πληροφορίες ανήκουν σε άλλη φάση σύνθεσης του αγιολογικού κειμένου, τίθεται εν αμφιβόλω όχι μόνο η γεωγραφική και τοπογραφική αξιοπιστία του, αλλά και ο εντοπισμός της δράσης στην Κεφαλληνία, καθώς υποστήριξε ο Βολλανδιστής σχολιαστής και εκδότης του συναξαρίου.

Θα μπορούσε κανείς να ταυτίσει την Thous με την αρχαία πόλη Τέω των απέναντι της Σάμου μικρασιατικών ακτών¹⁰, ή την κοιλάδα Compatres με το Λιβάδι των Καλογήρων, στα βόρεια της Πάτμου¹¹, δηλαδή την «Κοιλάδα των Πατέρων». Ωστόσο, φαίνεται ότι η λύση στο πρόβλημά μας δεν είναι τόσο απλή, και ότι ουσιαστικά βρισκόμαστε μπροστά σε διαφορετικές φάσεις σύνθεσης του

⁹ Βλ. σχετικά με την σύγχυση αυτή και *Acta Sanctorum Januarii* 3, σ. 554. *Acta Sanctorum Septembris* 8, σ. 654, σημ. e, και *Acta Sanctorum Septembris* 1, σ. 150, σημ. 5. P. SOUSTAL-J. KODER, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien 1981, σ. 254.

¹⁰ Ιω. ΚΑΛΦΟΓΛΟΥΣ, *Ιστορική γεωγραφία της Μικρασιατικής χερσονήσου* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Στ. Ανεστίδης), Αθήνα 2002, σ. 70, 123-124.

¹¹ Διάκ. Χρυσόστ. ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Βραβείον της ιεράς μονής αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 85, 90, 120. Π. Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ, «Πατμιακά τοπωνύμια», *Δωδεκανησιακόν Αρχαίον* 2 (1956), σ. 109-110. Δ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΗΣ, «Πατμιακής Βιβλιοθήκης συμπλήρωμα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 12 (1913), σ. 536.

συναξαριακού κειμένου, που ακολουθούν την ιστορική πορεία και τύχη των λειψάνων των αγίων Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος.

Το συναξάρι δεν προσδιορίζει ούτε πότε πέθαναν οι άγιοι, ούτε πότε βρέθηκαν τα λείψανά τους, ούτε την μετέπειτα τύχη τους. Ο Βολλανδιστής εκδότης του όμως επισημαίνει ότι ο Petrus Equilinus σημειώνει πως τα λείψανα των Γρηγορίου και Θεοδώρου μεταφέρθηκαν κάποια στιγμή στη Βενετία και κατατέθηκαν στη μονή του αγίου Ζαχαρία. Τον ακολουθεί ο Ferrarius, που προφανώς εκ παραδρομής προσθέτει και τα λείψανα του αγίου Λέοντος, τα οποία ωστόσο φαίνεται ότι παρέμειναν για κάποιο διάστημα στη Σάμο, ο Fr. Maurolycus, ο Ph. Ferdinandus Ughellus, ο Janningus, που όμως συγχέει το λείψανο του Γρηγορίου με εκείνο του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, αναπαράγοντας μια λανθασμένη ταύτιση που μάλλον ήταν κοινός τόπος για τους Βενετούς της εποχής του, και ο Petrus de Natalibus, στον οποίο αργότερα (1886) στηρίχθηκε και ο Επ. Σταματιάδης¹². Σύμφωνα με την τελευταία πηγή στη Βενετία μεταφέρθηκαν τα λείψανα των Γρηγορίου και Θεοδώρου, ενώ του Λέοντος έμεινε στη Σάμο ως το τέλος του ΙΔ΄ αιώνα¹³.

Στη μεταφορά των λειψάνων φαίνεται ότι βρίσκεται και η λύση του προβλήματος που μας απασχολεί. Οι τρεις άγιοι τιμώνται σήμερα στην Κεφαλληνία, σε μονή στην περιοχή της Σάμης, ως «άγιοι Φανέντες», και μάλιστα ως «μάρτυρες»¹⁴. Η πρώτη αναφορά στην κεφαλλονίτικη λατρευτική αυτή τιμή εντοπίζεται στο 1264, στο *Πρακτικό της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας*, αλλά και στην *Επιτομή* του, που γράφτηκε το 1677, όπου και μνημονεύονται ως «Νεοφανείς»¹⁵. Στην Κεφαλληνία υπάρχουν εικόνες τους, με παλαιότερη αυτή του 1654¹⁶, ακολουθία και τιμή τους συνεχής, ενώ η μονή τους αναφέρεται από διάφορους ξένους περιηγητές του νησιού¹⁷.

Σύμφωνα με την λαϊκή παράδοση της Κεφαλληνίας, που έχει αποτυπωθεί σε διάφορες πηγές και καταγραφές, τα λείψανα των τριών αγίων βρέθηκαν θαυμα-

¹² Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 4*, εν Σάμω 1886, σ. 170-171, με αναδημοσίευση στον Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, *ό.π.*, σ. 256-257.

¹³ Petrus de Natalibus, *Catalogus...* *ό.π.*, σ. 309.

¹⁴ Ηλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα 2*, εν Αθήναις 1960, σ. 374 κ.εξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Συλλογή ονοματοθεσιών της νήσου Κεφαλληνίας μετά ιστορικών, τοπογραφικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*, εν Αθήναις 1877, σ. 8. Π. ΑΝΙΝΟΣ-ΚΑΒΑΛΙΕΡΑΤΟΣ, «Η μονή Αγίων Φανέντων», *Η Κεφαλονίτικη Πρόδος 55* (1976), σ. 10. Γ. Δ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Σύντομος προσκυνηματικός οδηγός της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1997, σ. 34.

¹⁵ Θησ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, *Το Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η Επιτομή αυτού, κριτική έκδοσις αυτών*, εν Αθήναις 1965, σ. 46 στ. 241 και σ. 96 στ. 1059.

¹⁶ Ηλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα...* *ό.π.*, σ. 375. Γ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *ό.π.*, σ. 36.

¹⁷ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Το μοναστήρι των αγίων Φανέντων στην Κεφαλονιά κατά τις μαρτυρίες περιηγητών του ΙΘ΄ αιώνα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά 6* (1994). Αφιέρωμα στον καθηγητή Δημ. Σωτ. Λουκάτο, σ. 279-291, με όλο το σχετικό βιβλιογραφικό υλικό.

τουργικά σε σπήλαιο του λόφου του Αυλοχωρίου¹⁸, στην περιοχή της Σάμης, και οι άγιοι ήταν μοναχοί, ίσως και συγγενείς (πατέρας και δυο γιοί)¹⁹, αργότερα δε τα λείψανα εκλάπησαν από τη Σάμη, τα επιβίβασαν σε πλοίο με σκοπό την μεταφορά στη Δύση, αλλά το πλοίο βυθίστηκε «προ της ακτής Παγάνα του Γυϊσκάρδου»²⁰. Ο π. Γεώργιος Αντζουλάτος κάνει μάλιστα διάφορες υποθέσεις για την τοπογραφική ταύτιση της ακτής αυτής, και καταλήγει στην ακτή *Γιαγάνα* προς το Φισκάρδο²¹, προβαίνοντας σε ορισμένες σκέψεις για την πιθανή ιστορική βάση της παράδοσης αυτής και καταλήγοντας ότι «αυτά (ενν. τα λείψανα) θα εντοπισθούν σε κάποια κρύπτη ίσως ή ναό της Δυτικής Ευρώπης (όπου είναι πολύ πιθανόν να ευρίσκονται)»²².

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η σχετική λαϊκή λατρευτική παράδοση της Κεφαλληνίας είναι ελλιπής και μάλλον προβληματική. Δεν γνωρίζει την πραγματική ταυτότητα των αγίων, τη σχέση και την ιδιότητά τους, συνδέει την εύρεση των λειψάνων τους με σπήλαιο, όπου δήθεν ήταν «κεκρυμμένα», και αγνοεί την τύχη των λειψάνων αυτών, τα οποία σήμερα, φυσικά, δεν βρίσκονται στο νησί²³. Είναι φανερό ότι η κεφαλλονίτικη παράδοση αγνοεί το συναξάρι των αγίων και τις σχετικές λεπτομέρειες. Τι έχει λοιπόν συμβεί και πώς μπορούν να συνδυαστούν και να ερμηνευθούν όλες αυτές οι πληροφορίες και οι αντιφάσεις;

Οι πληροφορίες των πηγών και ο συνδυασμός τους με ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νησί όπου εκοιμήθησαν οι άγιοι είναι η Σάμος και όχι η Κεφαλληνία. Στα νοτιοανατολικά της Σάμου υπάρχει η αρχαία πόλη της Σάμου, πρωτεύουσα του νησιού μέχρι τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, το σημερινό Πυθαγόρειο. Όλη η κοιλάδα ονομάζεται στις πηγές συχνά Σάμος²⁴, καθώς αναφέρει και το συναξάρι. Εκεί, προς το υπερκείμενο ύψωμα όπου βρίσκεται το Ευπαλίνειο Όρυγμα και το μετόχι της Παναγίας της Σπηλιανής, υπήρχαν πολλοί και πυκνοί θαμνώνες επί αιώνες πριν τις πυρκαγιές της εικοσαετίας 1980-2000, που απογύμνωσαν την περιοχή από βλάστηση. Εκεί

¹⁸ Ιωσήφ ΠΑΡΤΣ, *Κεφαλληνία και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία, εξελληνισθείσα υπό Α. Γ. Παπανδρέου*, εν Αθήναις 1892, σ. 175.

¹⁹ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΣ, «Το ερειπωμένο μοναστήρι των Αγ. Φανέντων Σάμης», *Κεφαλονίτικος και Θιακός Λόγος* 71 (1995), σ. 8. Π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Οι Φανέντες άγιοι μάρτυρες στην Κεφαλονιά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 8 (1999). Αφιέρωμα στον Γιώργο Γ. Αλισανδράτο, σ. 180-181.

²⁰ Π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Οι Φανέντες άγιοι ...», ό.π., σ. 186.

²¹ Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ, «Κεφαλληνίας Ακτογραφία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* 14 (1930), σ. 301.

²² Π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, ό.π., σ. 187.

²³ Π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Άγιοι Φανέντες», *Λόγος Κεφαλλήνων και Ιθακησίων* 91 (1997), σ. 5.

²⁴ S. LAUFFER, *Griechenland. Lexicon der historischen Stätten*, München 1989, σ. 599-605. D. MULLER, *Topographischer Bild Kommentar zu den Historien Herodots. Griechenland*, Tübingen 1987, σ. 1008-1009.

επίσης υπάρχουν, ήδη από την αρχαιότητα, τα έλη των Γλυφάδων, στις υπώρειες του υψώματος, όπου παλαιότερα φύονταν καλάμια και πυκνά φυτά που συνήθως βρίσκουμε στα έλη, πριν η τουριστική εκμετάλευση αποψιλώσει μεγάλο μέρος της βλάστησης αυτής. Εκεί λοιπόν, σε μικρή απόσταση από την ακτή όπου κατά το συναξάρι αποβιβάστηκαν, οι άγιοι βρήκαν τα λείψανα του αρχαίου ναού της Αρτέμιδος²⁵, εκεί έμειναν και εκεί οσιακά εκοιμήθησαν.

Η αρχαιολογική σκαπάνη στο σημείο αυτό, στην άκρη του έλους, μέσα στα όρια του παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου «της Παναγίτσας», έχει ανακαλύψει τα ερείπια ενός χριστιανικού μαρτυρίου με τρεις άδειες και συλλημένες λάρνακες²⁶, όπου πιθανότατα ο άρχοντας Μιχαήλ του συναξαρίου, θεραπευμένος θαυματουργικά από τη λέπρα που τον βασάνιζε, απέθεσε με τιμές τα λείψανα των τριών αγίων που είχε ανακαλύψει μέσα στον θαμνώνα όπου εκοιμήθησαν, μετά από σχετικό όραμα, γράφοντας και το πρώτο συναξάρι τους²⁷.

Από τις ταυτίσεις αυτές και από την ανεπάρκεια της κεφαλλονίτικης παράδοσης, προκύπτει νομίζω η ταύτιση του νησιού όπου τα λείψανα αρχικά βρέθηκαν με τη Σάμο, παρά την αντίθετη γνώμη του Βολλανδιστή σχολιαστή και εκδότη του συναξαρίου. Οπωσδήποτε όμως και η Κεφαλληνία συνδέεται, σε δεύτερη φάση, με τους τρεις αγίους. Είναι γνωστό ότι στα πλαίσια των Σταυροφοριών, ιδίως δε μετά την Δ' Σταυροφορία, πολλά λείψανα και εκκλησιαστικά κειμήλια εκλάπησαν και μεταφέρθηκαν από την ορθόδοξη Ανατολή στη ρωμαιοκαθολική Δύση²⁸. Έτσι φαίνεται ότι στο α' μισό του ΙΓ' αιώνα εκλάπησαν και από τη Σάμο τα λείψανα των Γρηγορίου και Θεοδώρου, αφού το λείψανο του Λέοντος πιθανότατα είχε ήδη μετακινηθεί από την αρχική του θέση²⁹.

²⁵ Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Αθηνών* 13 (1980), σ. 305-318.

²⁶ Κ. ΤΣΑΚΟΣ, «Η Σάμος κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους και τα ευρήματα των ανασκαφών», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»* 1, Αθήνα 1998, σ. 28-29, 33-36. Αναφορές στο ίδιο μνημείο βλ. και στο έργο Κ. ΤΣΑΚΟΣ-Μαρ. ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Σάμος. Τα αρχαιολογικά μουσεία*, Αθήνα 2012, σ. 246, όπου το συγκεκριμένο «Μαρτύριο» χρονολογείται στον 4^ο αιώνα μ. Χ., δηλαδή στην ίδια εποχή κατά την οποία τα αγιολογικά κείμενα που προαναφέρθηκαν μαρτυρούν την παρουσία των τριών στρατιωτικών αγίων στη Σάμο.

²⁷ Bl. J. E. STADLER, *Vollständiges Heiligen Lexikon* 3 (1869), σ. 744 και *Bibliotheca Sanctorum* 7 (1966), σ. 403, όπου αναφορές στους αγίους μας εδώ.

²⁸ P. SAINTYVES, *En marge de la légende dorée. Essai sur la formation de quelques thèmes hagiographiques*, Paris 1931, σ. 494 κ.εξ. Π. Β. ΠΑΞΟΣ, ό.π., σ. 150-153. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, ό.π., σ. 72-75.

²⁹ Τα λείψανα των αγίων Γρηγορίου και Θεοδώρου αποτέθηκαν κάτω από την αγία τράπεζα του καθολικού της μονής αγίου Ζαχαρία, στη Βενετία, στο ίδιο κιβώριο με τα λείψανα του πατέρα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, βλ. Κ. ΤΣΑΚΟΣ, ό.π., σ. 35. Ο Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, ό.π., σ. 171, πιστεύει ότι το λείψανο του Λέοντος έμεινε στη Σάμο ως και τον ΙΔ' αιώνα, ενώ στα *Acta Sanctorum Aprilis* 3, ό.π., σ. 610, αναφέρεται ότι το λείψανο του Λέοντος μεταφέρθηκε στη Βενετία το 1124. Την άποψη αυτή δέχεται

Η Κεφαλληνία αποτελούσε έναν από τους σταθμούς μετακομιδής των λειψάνων αυτών προς τη Δύση, όπου συνήθως κατέληγαν σε κάποια συλλογή λειψάνων³⁰. Το 1087 το πλοίο που μετέφερε τα λείψανα του αγίου Νικολάου από τα Μύρα της Λυκίας στο Μπάρι της Ιταλίας προσορμίστηκε στην περιοχή της Σάμης³¹, ενώ το 1122 ο δόγης Domenico Micheli μετέφερε τα λείψανα του αγίου Δονάτου από τη Λευκάδα στην Βενετία, μέσω της Κεφαλληνίας³². Οι δύο αυτές περιπτώσεις, που μαρτυρούνται στις πηγές, είναι ενδεικτικές για την ύπαρξη ενός «δρόμου των λειψάνων», από την Ανατολή στη Δύση, με ενδιάμεσο σταθμό και στην Κεφαλληνία. Το ίδιο λοιπόν δρόμο ακολούθησαν και τα λείψανα των δύο εκ των τριών στρατιωτικών αγίων της Σάμου, πιθανότατα δε τότε συνέβη το ναυάγιο που αναφέρει η κεφαλονίτικη λαϊκή παράδοση, στον όρμο Γιαγάνα, στις βορειοανατολικές ακτές της Κεφαλληνίας, στη διαδρομή από τη Σάμη προς το Φισκάρδο, το βορειότερο λιμάνι του νησιού.

Λόγω του ναυαγίου, τα λείψανα έμειναν για κάποιο χρονικό διάστημα στην Κεφαλληνία, αρχικώς φυλαγμένα στο σπήλαιο, όπου από παρεξήγηση οι χριστιανοί της περιοχής πίστεψαν ότι αρχικώς και ανακαλύφθηκαν. Έτσι συνδέεται η διήγηση με την δήθεν εύρεση των λειψάνων σε σπήλαιο με την ιστορία των τριών αγίων, που ήδη το 1264 χαρακτηρίζονται ως «Νεοφανείς»³³, άγνωστοι δηλαδή πριν στην Κεφαλληνία και «φανέντες», γνωστοί δηλαδή γενόμενοι ενώ πριν ήταν άγνωστοι, στη λαϊκή λατρευτική παράδοση του νησιού. Το «φανέντες» δεν σημαίνει απαραίτητως ότι πριν ήταν κρυμμένοι, αλλά δηλώνει ότι αναδείχθηκαν, πιθανότατα λόγω και κάποιας παράδοσης για θαυματουργικές επενέργειες των λειψάνων τους, στη λαϊκή θρησκευτική συνείδηση και πρακτική των Κεφαλλήνων³⁴, αμέσως μετά το ναυάγιο και την αποβίβαση-διάσωση των λειψάνων στην ξηρά. Αυτοί που μετέφεραν τα λείψανα γνώριζαν ποιοι ήταν οι άγιοι, γι' αυτό και στην Κεφαλληνία γίνεται λόγος περί τριών αγίων, αν και εκεί βρέθηκαν τελικά τα λείψανα μόνο των δύο απ' αυτούς,

και ο Α. SCHNEIDER, «Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit», *Athenische Mittheilungen* 54 (1929), σ. 99. Μάλλον όμως πρόκειται για μεταφορά του λειψάνου του επισκόπου Σάμου Λέοντα και όχι του στρατιωτικού αγίου με το ίδιο όνομα.

³⁰ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Οι Φανέντες άγιοι ...», ό.π., σ. 187-188.

³¹ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, ό.π., σ. 188 σημ. 53. Διαμ. ΡΗΓΑΚΟΥ, «Η μονή των αγίων Φανέντων Σάμης και οι τοιχογραφίες του ναού του αγίου Νικολάου», στο Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Κεφαλονιά ένα μεγάλο μυστήριο. Εκκλησιαστική τέχνη 3*, Αργοστόλι 1996, σ. 243.

³² Κων. ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Ναοί και μοναί Λευκάδος*, Αθήναι 1957, σ. 365.

³³ Θησ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, «Η τοπογραφία της Κεφαλληνίας από το Πρακτικόν του 1264 και την Επιτομήν αυτού», *Αθηνά 65* (1961), σ. 180. Πρβλ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Φοροδοτικός πίνακας της Κεφαλονιάς του 1678», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας 1* (1977), σ. 111.

³⁴ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, ό.π., σ. 200-201.

που είχαν κλαπεί από τη Σάμο. Από τις σχετικές διηγήσεις τους, τις οποίες και αυτοί είχαν ακούσει στη Σάμο, διαμορφώθηκε η κεφαλληνιακή λαϊκή –γι’ αυτό και αόριστη και σχετικά ιστορικά ανακριβής– παράδοση για τους τρεις στρατιωτικούς αγίους. Αυτή μάλιστα η διαδικασία εξηγεί τις ανακρίβειες της κεφαλληνιακής παράδοσης και την αναντιστοιχία της με το συναξάρι των αγίων.

Στο σημείο αυτό πρέπει ίσως να διατυπωθεί μια εξήγηση σχετικά με το λείψανο του αγίου Λέοντος. Σε όσα γράφονται εδώ γίνεται, σε γενικές γραμμές, δεκτή η πληροφορία των πηγών ότι το λείψανο αυτό παρέμεινε για κάποιο διάστημα στη Σάμο και ότι μεταφέρθηκε στη Βενετία το 1124 ή τον ΙΔ΄ αιώνα. Το σίγουρο είναι ότι στη Βενετία σήμερα γνωρίζουμε να υπάρχουν μόνο τα λείψανα των αγίων Γρηγορίου και Θεοδώρου. Έτσι, το λείψανο του Λέοντος είτε έμεινε στη Σάμο και χάθηκε ή μεταφέρθηκε αλλού χωρίς αυτό να μαρτυρείται στις πηγές που διαθέτουμε, είτε πράγματι μεταφέρθηκε στη Βενετία και απωλέσθηκε ή λανθάνει σε κάποιο ναό της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της. Δεν θα ήταν ωστόσο απίθανο τα τρία λείψανα να μεταφέρθηκαν μαζί από τη Σάμο, και το λείψανο του Λέοντος να χάθηκε κατά το ναυάγιο, ώστε τελικά στην Κεφαλληνία να διασώθηκαν δύο λείψανα, αλλά και η ζωντανή μνήμη για τρεις αγίους, όπως αυτή είχε παραληφθεί από τους μεταφορείς των λειψάνων στη Σάμο. Η κατάσταση των πηγών που είναι διαθέσιμες, και οι οποίες αναφέρονται παραπάνω, μόνο υποθέσεις επιτρέπει στο σημείο αυτό. Αργότερα, μετά την προσωρινή παραμονή τους στην Κεφαλληνία, τα λείψανα μεταφέρθηκαν στη Βενετία, όπου και φυλάσσονται ως σήμερα, ενώ το τρίτο λείψανο, του Λέοντος, παραμένει ως σήμερα αφανές³⁵. Παράλληλα, στην Κεφαλληνία πλάστηκε μία λαϊκή αγιολογική παράδοση, όπως συνήθως συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις ανά το πανελλήνιο³⁶, που σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αξιόπιστη ιστορική πηγή.

³⁵ Παραπάνω (σημ. 29) σημειώθηκαν τα σχετικά με την τύχη των λειψάνων του αγίου Λέοντα. Πρέπει ωστόσο εδώ να σημειωθεί ότι ο Κ. Τσακος (ό.π., σ. 35) ταυτίζει τον τρίτο στρατιωτικό άγιο, το Λέοντα, με τον αναφερόμενο ως επίσκοπο Σάμου Λέοντα [βλ. Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, ό.π., σ. 177. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, ό.π., σ. 263-264. Fl. CORNEL, ό.π., σ. 91. G. CAPPELLETI, ό.π., σ. 78-79. M. LE QUIEN, *Oriens Christianus ... 1, Parisiis* 1740, στ. 929], που εορτάζει τον Απρίλιο, και του οποίου το λείψανο αναφέρεται ότι επίσης μεταφέρθηκε στη Βενετία, με το επιχείρημα ότι «δεν μπορεί να υπάρχουν δύο άγιοι με το ίδιο όνομα στη Σάμο». Πιστεύω ότι το θέμα είναι ίσως ανοιχτό στην έρευνα, δεν θεωρώ όμως πιθανή την ταύτιση του επισκόπου Λέοντα με τον στρατιωτικό άγιο Λέοντα, βλ. σχετικά Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Λέων Έπίσκοπος Σάμου» (ante 7. αι.): Ανάμεσα στην ιστορία και στην αγιολογία», *Ιστορίας Μέρμυρα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεονταίνη Α1*, Αθήνα 2011, σ. 145-156.

³⁶ Πρβλ. Δ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα 1978 (β΄ έκδοση), σ. 151-157 και Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Κοντά στις ρίζες*, Αθήνα 1980 (β΄ έκδοση), σ. 135-137, σχετικά με το μοτίβο της θαυματουργικής καταβύθισης ιερών συμβόλων και αντικειμένων στη θάλασσα.

Η τιμή των αγίων συνεχίστηκε αυτόνομα στην Κεφαλληνία³⁷, ενώ στη Σάμο, λόγω των ιστορικών και πληθυσμιακών περιπετειών του νησιού, λησμονήθηκε. Έτσι ερμηνεύονται οι εικόνες, οι ακολουθίες και η σχετική κεφαλληνιακή λατρευτική παράδοση, την οποία εκτενώς εκθέτει ο π. Γεώργιος Αντζουλάτος³⁸. Εδώ βρίσκεται η βάση των πολλών υποθέσεων που διατυπώνει και των ποικίλων ασαφειών γύρω από τους τρεις στρατιωτικούς αγίους, θέματα στα οποία θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Φυσικά, οι αναφορές αρκετών ξένων περιηγητών στη μονή των αγίων (W. Leake, Otto Stackelberg, Al. Warsberg, Otto Riemann, G. Biedermann, J. Partsch)³⁹ αναπαράγουν την τοπική παράδοση που οι περιηγητές αυτοί άκουγαν στην Κεφαλληνία, και δεν αποτελούν απόδειξη για την προέλευση των αγίων και για την τύχη των λειψάνων τους. Άλλωστε, και στις περιπτώσεις μετακομιδών άλλων θαυματουργών λειψάνων αγίων, όπως του λειψάνου του αγίου Νικολάου από τα Μύρα προς το Μπάρι, που προαναφέρθηκε, έχουμε την καθιέρωση τοπικών λατρειών και λατρευτικών συνηθειών στα μέρη απ' όπου το λείψανο πέρασε, όπως έχει δείξει ο Δ. Σ. Λουκάτος⁴⁰.

II. Το δεύτερο σκέλος του προβλήματος σχετικά με τους τρεις στρατιωτικούς αγίους Γρηγόριο, Θεόδωρο και Λέοντα σχετίζεται με τη σύνδεση της κεφαλονίτικης τιμής των αγίων προς παλαιότερες λατρευτικές παραδόσεις της Κεφαλληνίας. Ο Αμίλκας Αλιβιζάτος⁴¹, παλαιότερα, συνέδεσε την επωνυμία «άγιοι Φανέντες» με την πληροφορία των πηγών ότι στην περιοχή εκείνη ετιμάτο, κατά τον Β' μ.Χ. αιώνα, ο αιρετικός Επιφάνης⁴². Η αναφορά στην τοπική

³⁷ Ο Α. SCHNEIDER, ό.π., σ. 98, σημ. 2, θεωρεί ότι η περί των αγίων παράδοση και συναξαριακή διήγηση σχετίζεται με την Σάμη της Κεφαλληνίας, ακολουθώντας την γνώμη του Βολλαντιστή εκδότη και σχολιαστή του συναξαρίου.

³⁸ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, ό.π., σ. 196-197.

³⁹ π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Το μοναστήρι ...», ό.π., σ. 285, με τις σχετικές μαρτυρίες αναλυτικά και με τη σχετική βιβλιογραφική στήριξη. Πρβλ. Παν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΜΟΣΧΟΝΑ, «Παλιοί περιηγητές στην Κεφαλονιά», *Κεφαλονίτικη Πρόοδος* 3:25 (1974), σ. 16.

⁴⁰ D. S. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, «Reminiscences culturelles de la translation des reliques de Saint Nicolas de Myra a Bari (1087), a travers les eaux helleniques», στου τόμο: *La Chiesa Greca in Italia dal' VII al XVI secolo*, Padova 1973, σ. 1307-1317.

⁴¹ Αμ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, «Η θρησκευτικότητα και οι άγιοι της Επτανήσου», *Νέα Εστία* (1964), σ. 41. Ο ΙΔΙΟΣ, «Κεφαλληνιακή θρησκευτικότητα», *Ηώς* 58-60 (1962), σ. 30 και σημ. 1.

⁴² Ο Επιφάνης ανήκε στους γνωστικούς των πρώτων χριστιανικών χρόνων, βλ. Eug. de FAYE, *Gnostiques et Gnosticisme*, Paris 1925 (β' έκδοση), σ. 413-419. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Επιφάνης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (1964), στ. 799. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατρολογία* 1, Αθήνα 1977, σ. 187. Α. TORHOUDT, «Eiphanes», *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclesiastiques* 15 (1963), σ. 611. Η. LEISEGANG, *La Gnosis*, Paris 1927, σ. 47.

αυτή λατρευτική παράδοση βρίσκεται στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα (150-215 μ.Χ.)⁴³, και φαίνεται ότι πράγματι η μονή των «αγίων Φανέντων» βρίσκεται στην ίδια περιοχή, ίσως και στον ίδιο τόπο, με το ναό του αιρετικού Επιφάνη⁴⁴. Πρόσφατα η ταύτιση αυτή έχει αμφισβητηθεί⁴⁵, αν και αποτελεί γενική αρχή ότι κατά κανόνα οι χριστιανικοί ναοί χτίστηκαν πάνω σε προϋπάρχοντες ειδωλολατρικούς ναούς και ιερά, αφού η νέα τότε θρησκεία ήθελε να «εξαγιαστεί» τους παλαιότερους λατρευτικούς τόπους, αλλά και σημειολογικά να επισημάνει ότι είχε αντικαταστήσει πλήρως κάθε παλαιότερη θρησκεία. Στο πλαίσιο αυτό, η ίδρυση ναού των νέων αγίων που φανερώθηκαν στο νησί μετά το ναυάγιο δεν θα μπορούσε να γίνει σε καταλληλότερο μέρος από τον παλαιό ναό του αιρετικού Επιφάνη, αφού έτσι και η μνήμη του θα ξεχνιόταν, αφού θα ενσωματωνόταν στην παράδοση για τους νέους αγίους, και οι νέοι άγιοι θα έβρισκαν ένα στέρεο υπόβαθρο πίστεων και λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων για να εδραιώσουν την πνευματική και λατρευτική κυριαρχία τους στον χώρο.

Γλωσσικά θα μπορούσε ίσως να ευσταθεί η προέλευση της επωνυμίας των αγίων ως εξής: Επιφάνης > επιφανής > φανής > φανείς (ενν. άγιος, ομόηχο) > φανέντες (ενν. άγιοι). Αν αυτό γίνει δεκτό, δεν συνεπάγεται βεβαίως ότι οι άγιοι είναι ανύπαρκτοι, όπως κάποιοι μελετητές υποστήριξαν κατά το παρελθόν⁴⁶, αφού ήδη εξετάσαμε τα της υπάρξεως και της διαχρονικής τους πορείας. Ωστόσο, η γλωσσική αυτή συσχέτιση δείχνει ότι ίσως η παράδοση για τον Επιφάνη προκάλεσε την ταύτιση με την λατρευτική παράδοση των αγίων μας, οι οποίοι, εξ αιτίας αυτής της ταύτισης πήραν την επωνυμία «φανέντες», κάτι που οδήγησε στην εκ των υστέρων δημιουργία της σχετικής κεφαλονίτικης παράδοσης για δήθεν ανακάλυψη των λειψάνων τους εκεί, ώστε να δικαιολογηθεί η επωνυμία τους. Ας μην λησμονούμε ότι τα λείψανα βρέθηκαν στην Κεφαλληνία πιθανότατα μετά από ναυάγιο, και ότι λίγες σχετικά πληροφορίες υπήρχαν για την ταυτότητα των αγίων αυτών, ώστε οι Κεφαλλήνες να βρεθούν στην ανάγκη να επινοήσουν μία παράδοση για να δικαιολογήσουν την ύπαρξη και την πιθανή θαυματουργική τους δράση. Άλλωστε ανάλογες αιτιολογικές παραδόσεις έχουμε συχνά στη λαϊκή

⁴³ Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων 8, Αθήναι 1956, σ. 12.

⁴⁴ Π. Γ. Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, «Οι Φανέντες άγιοι ...», ό.π., σ. 199-200.

⁴⁵ Δ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Κεφαλονίτικη λατρεία. Λαογραφικά-ηθογραφίες-ιστορικά*, Αθήναι 1946, σ. 19, σημ. 4. Σπ. ΑΒΟΥΡΗΣ, *Σύντομος ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων νήσων*, εν Αθήναις 1966, σ. 29. Παλαιότερα, βλ. Ηλ. ΖΕΡΒΟΣ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ, *Συλλογή αρχαιολογικών λειψάνων της νήσου Κεφαλληνίας*, εν Κεφαλληνία 1861, σ. 49 και Αντ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνησιν 1890, σ. 224.

⁴⁶ Όπως ο Αμ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, «Η θρησκευτικότητα ...», ό.π., σ. 41, και ο ΙΔΙΟΣ, «Κεφαλληνιακή θρησκευτικότητα», ό.π., σ. 30.

μας παράδοση⁴⁷, αλλά και ονόματα και προσωνύμια ανύπαρκτων ή λάθος ταυτισμένων αγίων⁴⁸ συχνά συναντούμε στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά διαφόρων ελληνικών περιοχών. Άρα, η επωνυμία –όχι η ύπαρξη– των αγίων φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με την παράδοση του Επιφάνη, και πιθανότατα οι σχετικές παραδόσεις πλάστηκαν εκ των υστέρων, για να δικαιολογήσουν την επωνυμία αυτή, ενώ ο χαρακτηρισμός των αγίων ως «Νεοφανείς»⁴⁹ το 1264 στο *Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας*⁵⁰ φαίνεται να αποδίδει πιστότερα την ουσία του πράγματος.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις στηρίζουν την σχέση των τριών στρατιωτικών αγίων του Δ΄ αιώνα αρχικά με τη Σάμο και στη συνέχεια και με την Κεφαλληνία, και αποτελούν ίσως λύση σε ένα σημαντικό αγιολογικό πρόβλημα, το οποίο τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει όχι μόνο την ιστορική, αλλά και την λαογραφική έρευνα, δεδομένου ότι οι τρεις άγιοι απολαμβάνουν την λαϊκή λατρευτική τιμή όχι μόνο στο νησί του Ιονίου, αλλά και στη Σάμο, όπου χτίστηκε τα τελευταία χρόνια ναός αφιερωμένος σε αυτούς και καθιερώθηκε η πανήγυρή τους.

⁴⁷ Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Αγίων επίθετα», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1931), σ. 392.

⁴⁸ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, «Σπάνιοι και ανύπαρκτοι τινές άγιοι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 50 (1999-2000), σ. 381-398, με πολλά και τεκμηριωμένα παραδείγματα από ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.

⁴⁹ Πρβλ. Βαρθολομαίος ΑΡΧΟΝΤΩΝΗΣ, μητρ. Φιλαδελφείας [νυν Οικουμενικός Πατριάρχης], «Νεοφανείς αστέρες του νοητού στερεώματος», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης* 1 (1987), σ. 237, όπου και ο προσδιορισμός της έννοιας του «νεοφανούς» αγίου.

⁵⁰ Θησ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, *Το Πρακτικόν ...* ό.π., σ. 46, 96.

Discusiones y reseñas

- J. MOSSAY, *Nazianze et les Grégoire. Reflexions d'un helléniste retraité* (por J. M. FLORISTÁN), 475.- P. YANNOPOULOS, *Théophane de Sigriani le Confesseur (759-818). Un héros orthodoxe du second iconoclisme* (por J. M. FLORISTÁN), 479.- X. KOPAKAS, *Πέτρος ο Κρητικός και η κατάκτηση του Περού* (por J. M. FLORISTÁN), 482.- Jesús M.ª NIETO IBÁÑEZ (ED.), *San Cosme y San Damián. Vida y milagros* (por M. LÓPEZ SALVÁ), 483.- Juan de Damasco, *Sobre las imágenes sagradas*, introd., ed. bilingüe y notas de J. B. TORRES GUERRA (por M. CABALLERO), 485.- *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. de SOFIA KOTZABASSI (por M. CORTÉS ARRESE), 486.- S. MARIEV-W.-M. STOCK (EDS.), *Aesthetics and Theurgy in Byzantium* (por J. ÁNGEL Y ESPINÓS), 489.- Eusebi AYENSA I PRAT, *Els catalans a Grècia. Castells i torres a la terra dels déus* (por J. SIMÓN PALMER), 494.- Fotini KONDYLI, Vera ANDRIOPOULOU, Eirini PANOU, Mary B. CUNNINGHAM (EDS.), *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean* (por P. BADENAS DE LA PEÑA), 495.- Miguel CORTÉS ARRESE, *El fuego griego. Memoria de El Greco en Castilla-La Mancha* (por S. MORALES CANO), 499.- Tres poemarios centrados en la Grecia clásica y en la de hoy: J. M. GÓMEZ TIRADO, *Toponimia. Sujetos, objetos (sonetos) de amor*; J. V. PIQUERAS, *Atenas*; A. PASCUAL SUMALLA, *Silvana el teatro de los cometas* (por J. R. DEL CANTO NIETO), 501.-

Noticias

- II Semana de Estudios de Historia Medieval del Mediterráneo (por S. MOSCHONÁS), 509.- Historiografía en un mundo cambiante: Eusebio de Cesarea y Amiano Marcelino (por J. B. TORRES), 511.- Jornadas Científicas en el 400 Aniversario de la muerte de El Greco (1541-1614) "Raíces bizantinas y modernidad occidental en Doménikos Theotocópoulos" (Madrid-Toledo, 24-26 de abril de 2014) (por S. MORALES CANO), 514.-